

ČASOPIS ZA KULTURU HRVATSKOSRPSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA
IZDAJE HRVATSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO
ZAGREB, TRAVANJ 1964. GODIŠTE XI

RAZLIKE U REFLEKSU »JATA« IZMEĐU GOVORENE I PISANE RIJEČI U KNJIŽEVNOM IJEKAVSKOM IZGOVORU

Svetozar Marković

Srpskohrvatski jezik sve više pobuđuje interesovanje kod stranaca, naročito slavista, i nije mali broj onih koji ga ne samo izučavaju nego i uče, da bi se njime i praktično služili. Na slavističkim katedrama širom Evrope, i izvan nje, postoje i lektorati za srpskohrvatski jezik u kojima predaju naši stručnjaci za jezik i književnost. Pri Filozofskom fakultetu Zagrebačkog sveučilišta više od deset godina radi Seminar za strane slaviste, u kome svake godine, u toku jednomjesečnog rada, učestvuje nekoliko desetina slušalaca iz raznih zemalja.

Da bi se strancima omogućilo što uspješnije učenje našeg jezika, Zavod za fonetiku Filozofskog fakulteta u Zagrebu izradio je »Tečaj hrvatskosrpskog jezika po globalno-strukturalnoj audio-vizuelnoj metodi«.

Radi obavještenja naše stručne javnosti dvoje učesnika u izradi tečaja, Ema Leskovar i Krunoslav Pranjić, objavili su u X godištu Jezika (sv. 4. i 5) informativan članak o teorijskim osnovama pomenute metode i o nekim karakteristikama ovog tečaja. Na jednom mjestu čitamo da »govorni jezik u AV (audio-vizuelnoj — moja primjedba, S. M.) metodi jeste korektan književni jezik koji rigorozno respektira norme u jeziku«¹, ali da se u dva slučaja moralo odstupiti od normi standardnog jezika: u jednom slučaju od gramatičke, a u drugom od ortoepske norme.

Nas ovdje interesuje drugo odstupanje, ono koje je u članku nazvano »odstupanje od ortoepske norme«, a koje je mnogo više od toga.

Autori članka objašnjavaju da se »na planu ortoepije odstupanje očitovalo pri tonskom snimanju.«² Prema pisanom tekstu: »Je li on *liječnik?*«

¹ Jezik, X, str. 134.

² Isto, str. 134.

tonski je snimljeno: »Je li on *l'jěčnik?*«, prema tekstu: »Hoćete li *bijelu* kavu?« snimljeno je: »Hoćete li *b'jělu* kavu?«, a u rečenici: »S balkona je je lijep pogled na grad« pridjev *l'jep* tonski je snimljen kao *l'jěp*.

Kao što vidimo, ovo odstupanje nije samo »na planu ortoepije«, ono je znatno šire, ono zadire u pitanje refleksa jata u ijekavskom govoru i dovodi do svodenja ovoga refleksa na jednosložnu zamjenu dugog jata u književnom izgovoru.³

Ovo pitanje nije novo, ali dosad nije postavljano na ovaj način. Kao razlog što su »optirali za ovu... urbaniziranu varijantu štokavskog književnog izgovora... u opreci prema klasičnoj, ... folklornoj varijanti« autori navode da smatraju »da je varijanta *l'jěčnik* danas češća na štokavskom području nego *l'ječnik*«. ⁴ Ovako kako je sada postavljeno, ovo pitanje nije ni moglo biti ranije pokrenuto, jer oni koji su o tome pisali nisu bili suočeni s problemom: koju od postojećih varijanata refleksa dugog jata prihvatiti za književni izgovor. (Autori pomenutog članka uz naprijed navedeni razlog zašto su »optirali« za ovu »urbaniziranu« varijantu postavljaju, u zagradi, i pitanje »pa zašto ne i korektnog izgovora?«.) Maretić je, istina, priznao da postoji kolebanje u izgovoru dugog jata (»Ja idem dalje te tvrdim, veli Maretić,⁵ da se može dogoditi, te isto čeljade istu riječ isti dan izgovara dvojako: sada *sjěno, rjěka*, sada *sijeno, rijěka*«), ali je kao dosljedni pristaša Vukov, koji je »kao rođeni južnjak finoga uha dvojaki taj izgovor dobro razlikovao, pa što je za golemu većinu riječi uveo u književnost izgovor *ije* (dakle *sijeno, rijeka*), to bijaše zato, što je držao da je taj izgovor običniji od onoga drugog«, ⁶ prihvatio dvosložnu zamjenu dugog jata.

Većina naših naučnika, od Rešetara do Ivića, uglavnom su prilazili problemu refleksa jata kao dijalektolozi, iznoseći u svojim studijama i člancima rezultate svojih dijalektoloških ispitivanja, stavljajući akcenat na to kako se u *narodnom govoru* reflektuje izgovor jata (da li se dugo jat reflektuje kao dvosložno ili jednosložno, kao diftong, ili kao *je*, koliko to zavisi od akcenta, da li je samoglasnik *e* u tom refleksu kratak, poludug ili dug i dr.). Rešetar je, na primjer, o tome pitanju počeo pisati još 1890. godine,⁷ a završnu

³ Sva tri pomenuta primjera su sa jatom pod dugosilaznim akcentom (odn. sa *ije*). Međutim, na osnovu napomene da je tako postupljeno »i u ostalim sličnim slučajevima« može se pretpostaviti da je ovakvo odstupanje učinjeno i kod riječi s jatom pod dugouzlaznim akcentom, naročito s obzirom na činjenicu da je jednosložna zamjena dugog jata češća kad je ovaj pod dugouzlaznim akcentom. Autori članka su ipak propustili da nam saopšte kako su tonski snimljene npr. riječi *lijěčiti, bijěla* (neodr. vid) i *lijěpa* (neodr. vid).

⁴ N. d., str. 134/5.

⁵ T. Maretić, Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, 1931, t. 62 c).

⁶ Isto.

⁷ Zur Aussprache und Schreibung des ě im Serbo-kroatischen, Archiv für slavische Philologie, XIII (1890—91), 591—592.

riječ dao nakon više od pedeset godina, pred smrt.⁸ Njegov je konačni zaključak, na osnovu dijalekatske literature, da postoje dvije zone: zapadna s jednosložnim izgovorom jata, i istočna sa dvosložnim izgovorom. U istočnu zonu Rešetar ubraja istočnu Hercegovinu, Pivu i Drobnjak i Pljevlja. Ostali dio ijekavske teritorije predstavlja, po Rešetaru, zapadnu zonu.

Ivić konstatuje u svojoj Dijalektologiji da »pravilo da je refleks dugog *ě* dvosložno *ije*... vredi samo za jedan dio jekavskog terena, uglavnom u istočnijim krajevima« i da »dalje ka zapadu i severozapadu ima govora sa dvosložnim *ě̂* (>*ije*), ali jednosložnim *ě* (*je*)«, a da »ima znatan broj govora gde se *ě* nikako ne udaljuje od jednosložnosti: *liěpa, viěk*.⁹ Sličan zaključak nalazimo i u Ivićevoj studiji na njemačkom jeziku: »Poznato je da zapadniji i severozapadniji govori češće imaju jednosložni izgovor... dok je dvosložna varijanta običnija na jugu i jugoistoku.«¹⁰

Za književni jezik, i govorni i pisani, ustalilo se od vremena Vukova pravilo da se dugo jat reflektuje dvosložno, sa kratkim *e* (*sijeno, rijeka*). To je pravilo dato i u našem Pravopisu od 1960. god. Drukčije nije moglo ni biti. Pravopis, u krajnjoj liniji, određuje pravila kojih se treba držati pri pisanju i njih nije teško usvojiti za pisanu riječ. To je znatno teže za govorni izraz. Mnogo je lakše napisati *sijeno, rijeka*, nego ih izgovoriti po Vukovu pravilu, tj. *šijeno, rijěka*, ako ne pripadamo onoj, danas znatno suženoj arei koja je u osnovici Vukovog i danas vukovskog izgovora refleksa jata.

Od Vukova vremena do danas izvršene su znatne promjene u strukturi našeg stanovništva, koje su imale odraza i u jeziku. U svojoj dijalektologiji na njemačkom jeziku Ivić je, u jednoj napomeni, ukazao na jednu od današnjih razlika između jezika Vukova i onoga obrazovanih ljudi. Govoreći o dvjema varijantama dvosložne zamjena dugog jata, sa kratkim i sa dugim *e* (*ije* i *ijě*), Ivić napominje da je varijanta sa kratkim *e* »zastupljena u jeziku Vuka Karadžića i u rečnicima književnog jezika, što međutim ne znači da se samo ona nalazi u jeziku obrazovanih ljudi.«¹¹

To je jedna razlika, ali nije jedina. Kao značajan faktor u formiranju govornog jezika sve se više javlja gradsko stanovništvo. Porast industrije izazvao je ekonomskomigraciona kretanja stanovništva iz sela u gradove, što je bilo naročito intenzivno poslije drugog svjetskog rata. Broj »industrializovanog«, gradskog stanovništva postaje sve veći, tako da danas dostiže već oko 50% cjelokupnog stanovništva. Naporedo s tim povećava se i broj obrazovanih ljudi, od kojih mnogi nemaju nikakve veze sa selom jer su rođeni

⁸ Izgovor i pisanje praslav. vokala *ě* u dugim slogovima, Rad, 273 (1942), 207—225.

⁹ Dijalektologija srpskohrvatskog jezika, 1956, str. 132.

¹⁰ Die serbokroatischen Dialekte, 1958, str. 138.

¹¹ N. d., 137.

i odrasli u gradu. Njihov govor predstavlja danas urbanizirani govor, koji se od Vukovog razlikuje prije svega u refleksu jata.

I još nešto.

Na teritoriji ijekavskog govora, odnosno tamo gdje je ovaj izgovor književni, mnogo je onih, među gradskim stanovništvom, kojima ijekavski nije maternji izgovor, koji su rođeni ikavci ili ekavci, koji, dakle, uče ijekavštinu. U njihovu govoru jasno se odražava njihov izvorni izgovor.

Znatan je i broj nastavnika, od učitelja do profesora univerziteta, rođenih ekavaca koji kao odrasli ljudi dolaze u škole na ijekavskoj govornoj oblasti, prihvatajući nakon izvjesnog vremena ijekavštinu, ili je ne prihvatajući.¹² Malo je vjerojatno da će ijekavski izgovor koji oni prihvate biti onaj klasični, Vukov. To je najčešće transponovanje ekavskog izgovora na ijekavski, tj. *sjéno* prema *séno*, *rjéka* prema *réka* i sl.

Njihov uticaj na sredinu u kojoj rade nije beznačajan. Naročito u osnovnoj školi. Možda on nije od velikog značaja na teritoriji na kojoj imamo klasičnu, vukovsku ijekavštinu, ali na ostalom dijelu ijekavskog govora, onom na kome je refleks dugog jata diftong (lječnik) ili *je* (l'ječnik), njihov uticaj će doprinijeti da se kod djece učvrsti izgovor koji ona već nose u sebi, a koji ne smatramo književnim. Ako je to nastavnik srpskohrvatskog jezika, onda će se to još više odraziti na kulturi govorne riječi učenika. A kad se jednom takav izgovor učvrsti u toku osmogodišnjeg osnovnog školovanja, kad se ne učini ništa ili se učini vrlo malo na poboljšanju kulture govora kod učenika, takav izgovor refleksa jata kasnije je nemoguće suzbiti.

Prirodno je da se u jeziku koji ima fonetski pravopis, kao što je to s našim jezikom, ovakav izgovor prenosi i u pisanje. Zar nije čudno da je u jeziku u kome je odnos između govorne i pisane riječi sasvim pojednostavljen mnogi rođeni ijekavac primoran da uči kako se pišu pojedine ijekavske riječi, tj. da nije *sjeno*, nego *sijeno*, da nije *promjeniti*, nego *promijeniti*, da nije *pripovjetka*, nego *pripovijetka* i sl. To naročito vrijedi za riječi sa jatom pod uzlaznim akcentom i sa neakcentovanim jatom. Četvoro-godišnje gimnazijsko školovanje nije u stanju da suzbija stečene navike i znatan dio maturanata, bar što se tiče Bosne i Hercegovine, završavao je srednju školu, a da nije imao prečišćene pojmove o refleksu dugog jata, razumije se, u pisanju, jer je pitanje izgovora ovog refleksa rijetko koji nastavnik pokretao.

Dobar dio studenata književnosti i jezika na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, za koje se može pretpostaviti da imaju izvjesnog afiniteta prema jeziku i da predstavljaju onaj pismeniji dio maturanata, mora u prvoj godini studija da bude podvrgnut sistematskim vježbama da bi do ispita na kraju

¹² U Bosni i Hercegovini postoji odredba po kojoj su učitelji ekavci obavezni da nakon tri godine pređu na ijekavštinu.

prve godine *naučili* da pravilno upotrebljavaju ijekavske oblike. Ističem ovo »naučili«, jer mnogi od njih nose u svome izgovoru i u svome jezičkom osjećanju pogrešne ijekavizme (pogrešne sa stanovišta jezičke norme). Pa ipak, jedan dio ovih studenata ne položi pismeni ispit nakon prve godine baš zbog toga što nije savladao pomenute oblike.

Nesumnjivo je da Sarajevo predstavlja naše najveće kulturno središte s ijekavskom bazom. (Položaj Zagreba je specifičan, jer je on, iako u njemu danas preovlađuje ijekavski izgovor, pod jakim uticajem kajkavskoekavske okoline.) Prema tome, uloga Sarajeva u formiranju kulture Bosne i Hercegovine presudna je. Ono ima velikog uticaja i na književni jezik, na govornu i pisanu riječ. Međutim, danas je u Sarajevu malo obrazovanih ljudi, i onih najobrazovanijih, koji se služe dobrom, klasičnom ijekavštinom, onom vukovskom. Govor obrazovanih ljudi Sarajeva jako je obojen jednosložnom zamjenom dugog jata.

Ima naučnika koji velikim gradovima osporavaju ulogu regulatora književnog izgovora. Kada je prije nešto više od jedne decenije na stranicama sarajevskog časopisa *Pitanja savremenog književnog jezika* (god. III, knj. II, sv. 1) vođena diskusija o sličnom pitanju, moglo se tamo, kao odgovor na tvrđenje »da većina današnjih ijekavaca izgovara *ije* kao jedan slog«, pročitati mišljenje da u rješavanju ovog pitanja »ne bi mogao doći u obzir ni izgovor izvjesnih bosansko-hercegovačkih gradova, gde u ovom pogledu nisu toliko odlučivali u formiranju izgovora ni okolni govori koliko izgovor došljačke inteligencije, koja je učila naš književni izgovor i, što je sasvim razumljivo, rdavo ga svojim sluhom usvajala.«¹³

Međutim, teško je prihvatiti mišljenje da gradovi, naročito oni veliki, nisu odlučan faktor u formiranju književnog izgovora. Jezički razvitak ide svojim tokom i na izgovor se ne može uticati u onoj mjeri kao što se to može na pisanu riječ. Zato činjenice treba posmatrati onakvima kakve jesu. U odnosu selo — grad u Vukovo je vrijeme u ogromnoj nadmoćnosti bilo selo, i seosko stanovništvo; danas su u tom odnosu snage gotovo ujednačene. A to mora imati odraza i u jeziku. U gradu se ljudi koji su došli sa raznih strana prilagođavaju jedni drugima i onima koje su tamo zatekli, a posljedica toga je nivelisanje jezika. Ono je moralo zahvatiti i izgovor refleksa jata. (Nije ovdje u pitanju samo izgovor »došljačke inteligencije« već uopšte onaj razgovorni jezik obrazovanih ljudi grada uzetih u cjelini.) Zato mislim da se ne može osporiti činjenica o postojanju ovakvog urbaniziranog jezika sa jednosložnom zamjenom dugog jata, mada to nije tako apsolutno kao što bi se moglo zaključiti iz pomenutog članka u *Jeziku*. Autori su samo ovlaš dotakli to pitanje, propustivši da, oni ili neki drugi saradnik Zavoda za fonetiku (njima je ova materija najbliža), razrade problem i da pokažu u

¹³ N. d., str. 37.

kojim kategorijama imamo jednosložnu zamjenu, a u kojima dvosložnu. Oni su morali biti suočeni s tim problemom jer je u tekstu koji su pripremili za strance moralo biti i riječi sa zamjenom dugog jata na kraju riječi, sa dugim jatom iza grupe suglasnika od kojih je krajnji *r* i dr. Malo je vjerojatno da u danom tekstu nije bilo riječi kao *dvije*, *smije* i sl., ili *vrijedan*, *spriječiti* i sl. Da li je i u ovakvim slučajevima prema dvosložnoj zamjeni jata u pisanju tonski snimljena jednosložna zamjena? Problem je samo načet, a mnoge su stvari ostale nedorečene, mnoga pitanja neriješena.

Kako će npr. stranac reagirati kad naiđe na primjere da se u kategorijama riječi koje su malo prije navedene tonski snimak podudara s pisanim tekstom (a toga će vjerojatno biti), nasuprot neslaganju između pisanog i izgovorenog teksta u ranije pominjanim primjerima. To je jedno pitanje.

I drugo. Zar neće izgovor sa jednosložnom zamjenom dugog jata, poput bumeranga, izazvati suprotno djejestvo i uticati da se takav izgovor prenosi i u pisani izraz. U našim školama svih stepena s ijekavskim književnim izgovorom najveći je problem u usvajanju korektno ijekavštine baš to prenošenje izgovora u pisanje jer podudaranje pisanja sa izgovorom dominira u svijesti našeg čovjeka. I stranac će iz odnosa *lječnik* (u pisanom tekstu): *l'ječnik* (u izgovoru), kad jednom ne bude imao pred sobom pisani tekst, prenijeti izgovornu varijantu u pisanje, što će, u ovom slučaju, dovesti do jotovanja, tj. do varijante *lječnik* (= *lečnik*). Itd.

Posebno je pitanje koliko je oportuno, čak i kad su u pitanju stranci, učiniti jedan ovakav atak na ustaljenu normu koja vlada u našem književnom jeziku u pogledu refleksa jata dok prethodno nije konsultovan širi krug stručnjaka.

Nijedan diskutant na IV kongresu Saveza slavističkih društava u Ohridu (maja 1963. god.), gdje je ovaj rad pročitao, nije se složio sa stavom o refleksu jata iznesenim u njemu. Na savjetovanju koje je u Mostaru, novembra 1963. godine, organizovalo Društvo nastavnika srpskohrvatskog jezika BiH, u analizi rada IV kongresa dotaknut je i pomenuti referat. Tamo se čulo mišljenje da je to stvaranje posebne varijante našeg književnog izgovora za strance i da predstavlja nepoštovanje norme književnog jezika.

Ni Pravopisna komisija, kao tijelo »na najvišem nivou«, koja je u bliskoj prošlosti nekoliko godina radila novi pravopis, nije u pogledu refleksa jata odstupila od osnovnih principa koji su još 1850. godine utvrđeni na Književnom dogovoru u Beču, a po čijem je ovlaštenju Vuk izradio i poznata »Glavna pravila za južno narječje«. Ova pravila su još uvijek na snazi i za govoreni i za pisani izraz, što jasno proizlazi iz t. 25 Pravopisa (onog najnovijeg) da se »u ijekavskom izgovoru jat u dugim slogovima zamijenilo dvosložnim *-ije-* . . . , a u kratkim slogovima jednosložnim *-je-*.«

Ostaje još jedno pitanje.

U radu na kultiviranju govora jedna je od najvećih teškoća postizanje korektnog izgovora refleksa jata, onog klasičnog (odnosno »folklornog«, kako ga nazivaju autori pomenutog članka, koji su se, pomalo zaobilazno, a ipak jasno, opredijelili za tzv. urbaniziranu varijantu). Treba li i dalje na tome uporno nastojati i zahtijevati da obrazovani ljudi koji se služe ijekavskim izgovorom usvoje vukovski izgovor ili se zadovoljiti polovičnim rješenjem: korektnost u pisanju, a izgovor ostaviti prema stanju na terenu?

Ovo i druga pitanja zahtijevaju širu razmjenu mišljenja i možda bi sve ovo što je ovdje rečeno moglo poslužiti kao uvod u diskusiju koja bi omogućila da se nađe izlaz iz ovog nimalo jednostavnog problema.

MOJA RIJEČ O VLASTELINU I BOLOVANJU

Nikola Rončević

(Svršetak)

Ali, reći će čitatelj, Vl. Babić brani likove *vlastèlin*, *vlastelínka*, *vlastèlinski*, *vlastelínstvo* u prvom redu kao riječi s novim (da tako kažem: materijaliziranim) značenjem, koje se razvilo naročito u sjevernoj (panonskoj) Hrvatskoj (srednjovjekovnoj Slavoniji), koja je u ekonomskom smislu i bila glavno područje velikih posjeda. Posljednja od tih riječi, *vlastelinstvo*, kao da i nije nikad imala ono staro značenje, nego samo ovo novo (materijalizirano). Jedino s tim značenjem i zabilježili su ju Ristić i Kangrga god. 1928. (влас̀т̀елинство *n* Adelbesitztum *n*, Dominium *n*) i Deanović god. 1960. (*vlastelínstvo n* domaine *m*, propriété *f*). Pa ipak, ja navedene likove, što ih preporučuje Vl. Babić, ne mogu priznati kao normalne za književni jezik — ni u ovom drugom (sekundarnom) značenju. A zašto ne mogu? Osim onoga što je već rečeno, naročito još iz načelnih razloga, o kojima ću govoriti dalje u ovom članku. A ovdje dat ću samo još neke kritičke napomene uz Babićev članak.

Prvo, u obranu T. Maretića. Na str. 136. Vl. Babić kaže da Maretićeva analogija i etimologija »opasno hramlje« zato što je Maretić tobože rekao (odnosno uzeo) da je nastavak (formant, sufiks) *-in* u riječima *Bugarin*, *Arapin*, *građanin* i sl. isti kao i u riječi (tj. liku) *vlastèlin* (*s d u g i m -in*). Ali to nije istina, ni jedno ni drugo! Niti je Maretić rekao (uzeo) ono što Vl. Babić kaže, niti Maretićeva etimologija i analogija hramlju! Maretić je rekao (odnosno uzeo) da je nastavak *-in* isti u navedenim riječima i u liku *vlastèlin* (*s k r a t k i m -in!*), a to je sasvim nešto drugo, i to je čista istina. To pak da je Maretić u napisanoj riječi *vlastelin* davao samo lik